

Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski
pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław, Polska
janusz.lach@uwr.edu.pl

JANUSZ ŁACH

Wykorzystanie przestrzeni geograficznej Beskidu Małego dla rozwoju turystyki kulturowej w celu ochrony dziedzictwa krajobrazowego

Using the geographical space of the Little Beskid Mts. for the development of cultural tourism
with the aim of protection of the landscape heritage

Słowa kluczowe: Beskid Mały, geografia kulturowa, turystyka kulturowa, gospodarka rolno-pasterska (polaniarstwo), Szlak Kultury Wołoskiej

Keywords: Little Beskid Mts., cultural heritage, cultural tourism, agro-pastoral economy, Wallachian Culture Trail

WSTĘP

Współczesne zainteresowania geografą kulturową opierają się na poszukiwaniu niewyeksplotowanych zasobów środowiska geograficznego, sięgając do historii, tradycji i obyczajów. Zasoby te często są zapisane w krajobrazie, lecz szybko ulegają zacieraniu. W zachodzących obecnie procesach globalizacji świata ważną rolę turystyki kulturowej jest badanie zachowania kultury, jej ciągłości oraz poszukiwania zapomnianych kultur nas otaczających (Jędrysiak 2008). Obszar Beskidu Małego od lat 70. XX wieku podlega dynamicznym procesom urbanizacji obszarów wiejskich wpływającym na zanik tradycji gospodarki rolno-pasterskiej (Łach 2010). Pasterska turystyka kulturowa stwarza możliwości promowania wartości kulturowych dla zachowania jej dziedzictwa, tradycji, obyczajowości, stylów architektonicznych oraz przestrzennych układów krajobrazo-

wych. Mówiąc o turystyce kulturowej – pasterskiej regionu, należy odnieść się do turystyki wiejskiej, która ukierunkowana jest na ukazanie zainteresowanym śladów kultury życia codziennego dawnego i współczesnego. Imprezom kulturowo-folklorystycznym powiązanych z aspektem gwary i obyczaju, cieszącym się dużym zainteresowaniem, coraz częściej towarzyszy oferta skoncentrowana na poznaniu architektury mieszkaniowo-gospodarczej regionu. Wykorzystuje się tu budynki lub zespoły zabudowań zapisanych w krajobrazie, by przybliżyć zwiedzającemu rozwój kulturowy, społeczny i gospodarczy danego regionu (Mikos von Rohrscheidt 2008). W tym celu tworzone są szlaki tematyczne poświęcone między innymi charakterystycznym budowlom, jak szlak architektury drewnianej Małopolski, Podkarpacia czy Śląska. W przypadku rozwoju turystyki kulturowej – pasterskiej, której idea jest nowatorska, ważne jest uniknięcie zjawiska trywializacji, które wpływa na tworzenie pseudoautentycznej formy turystyki.

Współcześnie gorączkowo poszukuje się (eksploatuje się) przestrzeni geograficznej dla kreowania atrakcji turystycznych. Coraz częściej ma miejsce zjawisko wprowadzania w krajobraz dziedzictwa pochodzącego z innych regionów kulturowych, co związane jest z brakiem fundamentalnej wiedzy o kulturze regionu.

Przedmiotem badań są formy gospodarki rolno-pasterskiej i pasterskiej regionu północnej Żywiecczyny w granicach fizyczno-geograficznych Beskidu Małego. Region ten należący do Beskidów Zachodnich jest mało znany zarówno pod względem przyrodniczym, jak i kulturowym. W krajobrazie Beskidu Małego obserwuje się zanik dawnej działalności gospodarki pasterskiej i rolno-pasterskiej (polaniarskiej), tym samym zacierają się granice pomiędzy środowiskiem kulturowym i przyrodniczym. Istnieje więc potrzeba inwentaryzacji i opisu dawnych krajobrazów pasterskich i polaniarskich w celu zachowania dziedzictwa kultury góralskiej i jej tożsamości. Zespół danych obiektów pasterskich i rolno-pasterskich regionu Beskidu Małego stanowi cenny obszar przyrodniczy i kulturowy w skali kraju pod względem czytelności i jakości krajobrazowej (Łach 2010). Porzucenie w latach 70. XX wieku gospodarki pasterskiej i rolniczej wynikające z rozwoju przemysłu Bielska-Białej i Górnego Śląska wpłynęło na zmianę procesów rozwoju regionu, doprowadzając do urbanizacji wsi i opustoszenia polan górskich, na których prowadzona była gospodarka. Podjęte badania i ich rezultat stanowiąc mogą, poprzez swój autentyzm dorobku kulturowego góralszczyzny Beskidu Małego, podstawę dla utworzenia atrakcji turystycznej, jaką może być tematyczny szlak kulturowy. Szlak ten może stanowić kolejne ogniwo tworzącej się koncepcji pt. „Szlak kultury wołoskiej” z regionu Gore – kolebki kultury wołoskiej w paśmie polskich Karpat. Koncepcja szlaku prezentuje wraz z walorami przyrodniczymi dziedzictwo kulturowe osadników wołoskich, którzy od XIV wieku kształtowali górskie krajobrazy łuku Karpat Polskich (Środulska-Wielgus i in. 2009).

wy, przebiegające przez obszar Beskidu Małego południkowo oraz ich boczne dopływy w większości o przebiegu równoleżnikowym. Doliny Soły oraz Skawy mają charakter skrzynkowy z szerokim dochodzącym do 800 metrów dnem erozyjno-akumulacyjnym. Dno rozcina koryto o krętym układzie z odcinkami o charakterze roztokowym. W przypadku Soły na terenie Beskidu Małego dno zajmuje zbiornik Międzybrodzki o powierzchni ponad 3,8 km² będący elementem tzw. Kaskady Rzeki Soły.

Krótkie, dochodzące do 1 km długości doliny o cechach dolin subsekwentnych charakteryzują się V-kształtną formą o dużym spadku podłużnym dochodzącym do około 36‰ (doliny rozcinające zbocza Żaru 761 m n.p.m.). Większe, dłuższe wciosowe doliny takie, jak: Ponikiewka o spadku podłużnym około 6‰, Isepnica (około 11‰), Kocierka (około 2‰), Wielka Puszcza (około 4‰), Ryzczanka (około 4‰) czy Tarnawka (około 4‰) na obszarze Beskidu Małego charakteryzują się układem koryt w większości prostoliniowym, z nielicznymi odcinkami o małej krętości. Dna dolin wypełniają osady grubo- i drobnofrakcyjne tworzące w miejscach o małym spadku poziom mad piaszczysto-żwirowych (Łach 2015). W morfologii Beskidu Małego widocznych jest ponad dwadzieścia stanowisk skalnych w postaci ambon czy baszt osiagających około 16 metrów wysokości. Formy skalne, jakie występują na obszarze Beskidu Małego, obejmują również jaskinie pochodzenia erozyjnego (Jaskinia Komonieckiego) i osuwiskowego, tj. Czarne Działy, W Zamczysku czy Jaskinia Lodowa (Truś 2008).

Pod względem geobotanicznym obszar Beskidu Małego należy do górskiej prowincji środkowoeuropejskiej, podprowincji Karpat Zachodnich, podokręgu śląsko-babiogórskiego (Szafer 1959, Matuszkiewicz 1999). Obecny drzewostan Beskidu Małego reprezentują dolnoreglowe zespoły świerka z domieszką buka i jodły. Prawdziwą rzadkość przyrodniczą stanowią górnoreglowe świerczyny, rosnące w rejonie szczytu Łamanej Skały (929 m n.p.m.), na nietypowej dla roślinności górnego regła wysokości ok. 900 m n.p.m. Pierwotny drzewostan regionu reprezentowany przez buka karpackiego występuje albo jako składnik ocalałych fragmentów dawnych lasów bukowo-jodłowych, albo jako pojedyncze, stare drzewa zachowane wśród młodszych drzewostanów o różnorodnym składzie gatunkowym (Mikołajski, Sołtysik 1996). Ostatnie naturalne zbiorowiska buczyny karpackiej chronione są na obszarze rezerwatu Szeroka w rejonie Cisowych Grap oraz Zasolnicy. Z innych gatunków drzew spotykamy: graby, dęby, jesiony, wiązy górskie, olchy czarne, wierzby, brzozy, jarząby pospolite. Osobliwością przyrodniczą są pojedyncze okazy limb w rejonie Leskowca i Jaworzyny. Dna wilgotnych dolin opanowały kenofity takie, jak: Rdest japoński, a także Nawłóć późna oraz Nawłóć kanadyjska. Bogactwo flory Beskidu reprezentuje 840 gatunków roślin z czego na uwagę zasługują przedstawiciele rodziny storczykowatych, np.: Kruszczyk błotny (*Epipactis palustris*), Storczyca kulista (*Traunsteinera globosa*), Storczyk męski (*Orchis mascula*) i Stopłamek plamisty (*Dactylorhiza macu-*

lata) oraz gatunki znajdujące się na granicach swych zasięgów, między innymi: Rzeżucha trójlistkowa (*Cardamine trifolia*) i Żywokost sercowaty (*Symphytum cordatum*). Obszary łąkowe porasta bogactwo traw, ziół i kwiatów. Z traw warto wymienić: Życię trwałą, Wiechlinę łąkową i roczną, Śmiałka pogiętego, Mietlicę pospolitą, Konietlicę łąkową oraz tak ważną w pasterstwie Bliźniaczkę wyprostowaną (*Nardus stricta*) zwaną psiarką lub psiorą.

Według regionalizacji zoogeograficznej Beskid Mały należy do podregionu górskiego sudecko-karpackiego (Kostrowicki 1991; Richling, Ostaszewska 2006), który na obszarze Beskidu Małego charakteryzuje się występowaniem: borsuków, zajęcy, lisów, dzików, saren, jeleni, a ostatnio rysi oraz wilków. Z mniejszych ssaków w lasach i na ich obrzeżach spotkać można kunę, łasicę, wiewiórkę oraz popielicę. Spośród nietoperzy występują: Mroczek późny, Nocek wąsatek i Bоровiec wielki. Ssakami owadożernymi są: Rzęsorek rzeczek i Zębiełek karliczek oraz Ryjówka aksamitna i Ryjówka malutka. Bogaty jest świat ptaków. Obserwacje wykazały występowanie 111 gatunków ptaków lęgowych, w tym 6 drapieżników dziennych, a wśród nich: trzmielojada i kobuza, 4 gatunki kuraków, 6 gatunków dzięciołów, w tym rzadkiego Dzięcioła czarnego. W dolinach gniazdują muchówki, trznadłe, drozdy, turkawki, nad potokami pluszcze, pliszki i zimorodki, na skałkach kawki i pustułki. W dolnoregłowych lasach występują gile, sikory, sójki oraz sowy na czele z Pójdźką zwyczajną. Z płazów i gadów spotyka się: salamandry plamiste, żaby, zaskrońce, jaszczurki, w tym: Żyworódkę zieloną oraz zwinę, a w miejscach suchych i nasłonecznionych Żmiję zygzakowatą. W rzekach Sole i Skawie żyją lipienie, a w mniejszych potokach i ich dopływach: pstrągi, brzanki, węgorze, strzeble, świnki i głowacze.

PASTERSKIE WALORY KULTUROWE BESKIDU MAŁEGO

W latach 20. XX wieku Kazimierz Sosnowski (1925) pisał o „urodzie krajobrazu” Beskidu Małego, który nazywa Beskidem Polskim. Urodzie, która jest niedoceniana często ze względu na sąsiedztwo Beskidu Śląskiego i Żywieckiego oraz traktowana po macoszemu. Walory naturalne, a także kulturowe tego pięknego zakątka Beskidów Zachodnich są wyjątkowe, bo rzadko zdarza się, żeby na tak małym obszarze był tak zróżnicowany krajobraz. Na bogactwo zasobów krajobrazu Beskidu Małego miały i mają również wpływ czynniki: **etniczny i kulturowy**. Mieszkańcy tego terenu już od czasów średniowiecza zakładali grodziska, budowali zamki, rezydencje magnackie, staropolskie szlacheckie dworki, wiejskie domostwa, stawiali krzyże, kapliczki, dzwonnice, osobliwe drewniano-kamienne piwniczki oraz kamienne i drewniano-kamienne szopy pasterskie – polaniarskie. Na obszarach dolinnych krajobraz wiejski – rolniczy tworzyli osiedleńcy z Małopolski, natomiast na stokach i grzbietach rolę architektów krajobrazu przejęli

osadzający się na przełomie XV i XVI wieku pasterze z Bałkanów zwani Wałachami lub Wołochami. Wołosi to określenie wielu archaicznych grup etnicznych, które funkcjonowały w ramach klanowej struktury plemiennej i nigdy nie wykształciły własnej tożsamości narodowej (Gudowski 2001). Wołosi byli wędrownym ludem pasterskim, który na skutek ciągłego przemieszczania się uległ rozproszeniu. W trakcie wędrówek wtapiali się w napotkane na swej drodze lokalne społeczeństwa, zatracając stopniowo cechy wspólnoty plemiennej oraz przejmując nowe wzorce. Mimo tych przemian, jako wspólnota pierwotnie pasterska, odznaczyli się pewną hermetycznością oraz przywiązaniem do własnej tradycji. Dzięki temu relikty owej pierwotnej wspólnoty są do dziś widoczne wśród licznych współczesnych grup zamieszkujących Karpaty.

W Karpatach Zachodnich Wołosi wnieśli istotny wkład w formowanie wspólnoty kulturowej grup Górali polskich (od Górali śląskich na zachodzie po Górali sądeckich na wschodzie), ruskich (Łemkowie, Bojkowie i Huculi), Wołochów morawskich i słowackich, przekazując im górski system gospodarki pasterskiej, wzory kulturowe i słownictwo. Ważną cechą tej grupy ludności było zjawisko ponadetniczności kultury, która była na tyle atrakcyjna i asymilacyjna, że przekraczała bariery morfologiczne, wyznaniowe, językowe, a przede wszystkim bariery krwi (Ząbek 2001; Środulska-Wielgus i in. 2009). Główną siłą kolonizacji wołoskiej wg Kazimierza Dobrowolskiego (1938, 1970) był przyrost naturalny społeczności pasterskich i związana z tym konieczność zwiększania stad, a tym samym zajmowania nowych terenów pod wypas. Osiedlanie się pasterzy wołoskich miało znaczący wpływ na krajobraz. Powstające na terenach leśnych sztuczne pastwiska, zmieniający się drzewostan, pojawienie się w terenie ścieżek i duktów oraz architektury pasterskiej – wszystko to kształtowało krajobraz kulturowy, który jednocześnie wzbogacał skromne ekosystemy, dzięki możliwości bytowania nowych gatunków roślin i zwierząt. Przeobrażenia zachodziły również w życiu społecznym i kulturowym ludności pasterskiej. Już pod koniec wieku XVI dokonana się zmiana w typie gospodarowania z typu transhumancji na typ określany jako letni wypas górski, który przyczynił się do zatrzymania się wędrówki osadników wołoskich (Kopczyńska-Jaworska 1961, 1962).

Pierwsi pasterze wołoscy przybyli na obszar Beskidu Małego prawdopodobnie na początku wieku XVI (Komoniecki 1704; Stachura 1998; Musiał 2010). Po przybyciu na obszar Beskidu Małego zajmowali obszary wyżej położone od istniejącego zasiedlenia, wprowadzając najpierw gospodarkę pasterską, a potem, ze względów środowiskowych i społecznych, rolno-pasterską zwaną polaniarską, przyczyniali się do zmian granic krajobrazowych pomiędzy formami gospodarki rolnej, leśnej i pasterskiej. Karczując lasy, zakładali śródleśne stokowe i grzbietowe polany od wysokości około 400 m n.p.m. (Łach, Musiał 2015). Z. Kaczmarczyk (1933) w swym opracowaniu *Przyczynek do gospodarki halnej XVIII wieku*

w „Państwie Łodygowickiem” przytacza zapiski archiwalne potwierdzające gospodarkę halną beskidzką w pierwszej połowie XVIII wieku. Wynika z nich, iż w 1706 roku z samego tzw. państwa łodygowickiego pasło się w zachodniej części Beskidu Małego, na szczytach pasma Magurki Wilkowickiej i Czupła łącznie około 3000 sztuk kóz i owiec przynależnych do 43 gazdów. Kilku gazdów posiadało ponad sto sztuk w stadzie, jednak średnia ich liczba w stadzie wynosiła około 50 sztuk na osobę. Ogólna liczba wszystkich kóz i owiec wynosiła w 1705 roku 2489, a w 1706 roku 2531 sztuk. Istotnym zjawiskiem wynikającym z analizy danych jest fakt przebywania pasterzy na polanach przez cały rok.

Od połowy XIX wieku doszło do załamania gospodarki pasterskiej w Beskidzie Małym w wyniku karczowania i wypalania lasów, zniszczenia w drzewostanie przybrały takie rozmiary, że spowodowało to interwencję właścicieli dóbr, którzy zaczęli zabraniać w nich wypasu lub też znacznie podnosić opłaty za wypas. Dodatkowym czynnikiem, który ujemnie wpłynęła na pasterstwo, było znieśnienie w roku 1853 serwitutów, a więc prawa do wypasu owiec i bydła w lasach dworskich. W roku 1880 w całym powiecie wadowickim wraz z terenami podgóorskimi i nadwiślańskimi było tylko 1051 owiec.

Najdłużej wypasano je w okolicy Rzyk i Ponikwi, choć Tadeusz Wojtanek w monografii wsi Zembrzyce podaje informacje, że jeszcze przed I wojną światową hodowla owiec cieszyła się tam popularnością, a na zarębk „Łachowskim” stały wówczas zabudowania bacówki. Kaczmarczyk (1933), odwołując się do pracy Włodzimierza Kubijowicza pt. *Życie pasterskie w Beskidach Magurskich* z 1927 roku, podaje dodatkowo bardzo ciekawe informacje na temat stanu szałasnictwa w zachodniej części Beskidu Małego w latach dwudziestolecia międzywojennego. Informacje te mówią o istnieniu wówczas w zachodniej części Beskidu Małego trzech szałasów z ogólną liczbą samych owiec około 400 sztuk. W początkach XX wieku w związku z wysokimi kosztami i niekorzystnymi przepisami szałasnictwo zaczęło stopniowo zanikać. K. Sosnowski (1925) wspomina, iż przed 25 laty (tj. ok. roku 1900) stały na Jawornicy szałas z trzema tysiącami owiec z pobliskich Targanic, Sułkowic i Rzyk. W latach 30. XX wieku jeszcze licznie występowały po obu stronach Soły tzw. „szalasy kamienne”, czyli budynki, które nazywane są przez miejscowych górali szopami, budami (Leszczycki 1932). Po II wojnie światowej szałasnictwo w Beskidzie Małym uległo prawie całkowitemu zanikowi. Jednakże jeszcze w 1982 roku pojawiła się nadzieja na odrodzenie pasterstwa poprzez działalność spółdzielni hodowlanej „Iskra” w Gilowicach, która to zakupiła część łąk na Gibasówce (842 m n.p.m.), w rejonie Przełęczy Gibasowej i w rejonie Leskowca wypasano na nich 900 owiec. Niestety, w roku 1983 spółdzielnia została rozwiązana. Również w latach 80. XX wieku próbowano odtworzyć stado hodowlane w gminie Czernichów. Tamtejsza spółdzielnia posiadała prawie 200 sztuk owiec, które wypasano na pasiekach Międzybrodzia Żywieckiego oraz na lotnisku górskiej Szkoły Szybowcowej w Mię-

dzybrodziu Żywieckim, jednakże inicjatywa ta zakończyła się niepowodzeniem, a związana była m.in. z ówczesną sytuacją gospodarczą kraju.

Na obszarze Karpat Polskich główną **formą gospodarowania górskiego** było pasterstwo wędrowne oraz pasterstwo określane jako wypas dzienny (Kopczyńska-Jaworska 1950/51). Kazimierz Moszyński (1967, 1996) zwraca uwagę na formy organizacji wypasu na obszarach będących pod wpływem tzw. wołoskiej organizacji pasterskiej. Występowanie na obszarze Beskidów Zachodnich sztucznych hal (polan górskich – śródleśnych tworzonych przez osadników) dominujących nad halami naturalnymi (pojawiającymi się jedynie w masywie Pilska i Babiej Góry) determinowało wypas owiec również w lesie. W wyniku znacznych ograniczeń po regulacji serwitutów wiele polan zamieniono na łąki kośne. Łąki te i prowadzona na nich gospodarka łąkowa i rolno-łąkowa określana jako polaniarska stały się podstawą prowadzenia pasterstwa w zachodniej części Karpat.

Podstawą **gospodarki polaniarskiej** była eksploatacja indywidualna, a nie społeczna (grupowa) własność polan, na których główną funkcją była produkcja paszy i w mniejszym stopniu płodów rolnych. W obrębie poszczególnej parceli większa powierzchnia użytkowana była jako łąka kośna lub pastwiska, mniejsza pod uprawę. W zależności od tego, jakie funkcje gospodarcze polany pełniły w określonym roku, można wyznaczyć swoiste typy gospodarki polaniarskiej jak typ hodowlano-sianokośny czy hodowlano-sianokośno-uprawny. Typ pierwszy obejmował wypas połączony z hodowlą i jednoczesnym, codziennym pozyskaniem surowca mlecznego, nieprzetwarzanego na miejscu, lecz transportowanego do wsi w celu jego obróbki. Podczas wypasu miało miejsce jednokrotne, rzadko dwukrotne, koszenie łąk dla pozyskania siana, którego część zwożono do wsi, a część magazynowano w szopach. Typ drugi obejmował zadania wymienione w typie pierwszym uzupełnione o uprawę owsa, żyta, ziemniaków i buraków.

W strukturze użytkowania miały miejsce jeszcze dwa podtypy gospodarki polaniarskiej, a mianowicie wypas dzienny oraz wypas etapowy (pośredni). Wypas dzienny charakteryzował się wyprowadzaniem bydła i owiec na polany w ciągu dnia, a następnie jego sprowadzenie na nocleg do obory (Kopczyńska-Jaworska 1950/51), natomiast wypas pośredni był bliższy tradycji szałaśniczej. W obu podtypach opiekę nad inwentarzem (2–3 krowy, do 10 owiec) pełniła jedna dorosła osoba (*pasterz-owczosz*) mająca do pomocy kilku pomocników w wieku dziecięcym należących do rodziny. Do koszenia trawy oraz do prac polowych dochodziły osoby dorosłe – krewni z rodziny właściciela polany oraz sąsiedzi. Prowadzenie gospodarki polaniarskiej pociągało za sobą konieczność okresowego przebywania na polanach. Długość pobytu zależna była od usytuowania przestrzennego polan w stosunku do wsi, od sytuacji rodzinnej oraz od warunków klimatycznych. Jeżeli polany położone były w pobliżu wsi, to nie zachodziła konieczność mieszkania na nich. Wystarczyły jednodniowe wyjścia na polanę w celu wykonania

odpowiednich prac. Jeżeli natomiast okres pobytu trwał kilka tygodni, to warunkiem przebywania na polanie było posiadanie schronienia dla ludzi i zwierząt. Rola tę pełniła szopa, której towarzyszyła rozbieralna, prymitywna kuchenka, kosor oraz sporadycznie koliba (ryc. 2).

Ryc. 2. Struktura użytkowa i konstrukcyjna zabudowy polaniarskiej regionu Beskidu Małego
Fig. 2. Usable and construction structure of the agro-shepherd buildings in the Little Beskid

Materialne dziedzictwo życia pasterskiego regionu Beskidu Małego

Wysoka kultura pracy górali wołoskich, ich wrażliwość na środowisko sprawiły, iż doskonale potrafili wniknąć w krajobraz i w sposób subtelny prowadzić działania, aby zachować harmonię krajobrazu, jednocześnie żyjąc w nim. Do obiektów wpisujących się w problematykę badań, sięgających korzeniami rolno-pasterskiej kulturogenezy górali Beskidu Małego możemy zaliczyć dzwonnice, kapliczki, krzyże, zabudowę mieszkaniową i gospodarczą w szczególności piwniczki oraz szopy.

Dzwonnice i kapliczki. Ważnym obiektem tego typu są: dzwonnica o konstrukcji słupowej w Czernichowie, stojąca obok murowanej kamiennej kaplicy z XVIII wieku, drewniana dzwonnica pod Żarem z 1928 roku, drewniana dzwonnica w Tresnej z początku XIX wieku. Do kapliczek o genezie kultury góralskiej można zaliczyć: kapliczkę na Kosarzyskach z 1926 roku, Gibasówce, na Żarze wybudowaną na źródleku, murowaną kaplicę U Kublina w Ponikwi (przysiółek Międzybrodzia Bialskiego) z XIX wieku, kapliczkę murowaną z XIX wieku nad rzeką Ponikiewką w przysiółku Fliski w Ponikwi, kapliczkę skrzynkową z 1858 roku na Przełęczy Przegibek, kapliczkę murowaną z XIX wieku przy ul. Zdrojowej przysiółka Ogórki Międzybrodzia Bialskiego, kapliczkę na słupie postawioną na początku XX wieku przy ulicy Widokowej przysiółka Mysłajki Międzybrodzia Bialskiego, skrzynkową kapliczkę na słupie z 1935 roku przy ulicy Żywieckiej przysiółka Waleczki Międzybrodzia Bialskiego, kapliczkę skrzynkową na słupie z pierwszej połowy XX wieku w Żarnówce Dużej przy ulicy Słowia-

ków, kamienną kapliczkę U Panienki wybudowaną w roku 1884, kapliczkę Matki Bożej z roku 1881 na Przełęczy Bidasowskiej (Czulak 2009).

Krzyże modlitewne. Do krzyży modlitewnych regionu o wysokich wartościach kulturowo-religijnych zaliczyć możemy: przydrożny krzyż kamienny w Ponikwi Międzybrodzia Bialskiego przysiółka Szlagory wzniesiony w roku 1853, a także krzyż kamienny z roku 1759 w przysiółku Pijaki również w Ponikwi Międzybrodzia Bialskiego.

Zabudowa gospodarcza. Świadkiem życia pasterskiego jest stuletnia kuźnia w Rzykach Jagódkach, będąca prawdziwą perełką etnograficzną. Do innych budowli związanych z działalnością pastersko-rolniczą należy zaliczyć drewniano-kamienne piwniczki m.in. w Kocierzu Rychwałdzkim oraz Okrajniku (fot.1).

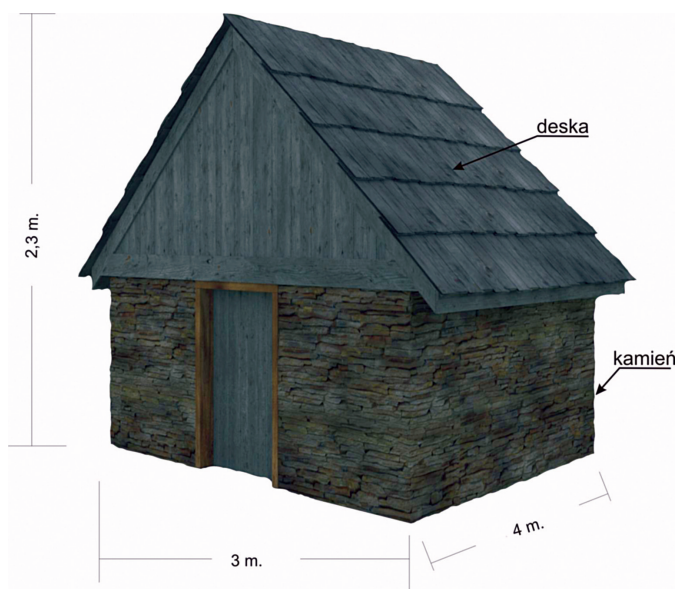
Fot.1. Piwniczka konstrukcji kamiennieo-drewnianej w Okrajniku
Photo 1. The basement of stone-wooden construction in Okrajnik

Kamiennie i drewniano-kamienne szopy polaniarskie, o których w latach 30. XX wieku pisała Zofia Hołub-Pacewiczowa (1930), stanowią prawdziwą rzadkość i wielką osobliwość kultury pasterskiej regionu Zachodnich Karpat Polskich. Cechą charakterystyczną większości szop regionu Beskidu Małego jest ich pojedyncze występowanie na skraju śródleśnych polan głównie stokowych, na wysokości od 450 do 880 m n.p.m. Szopy posiadają dachy dwuspadowe o konstrukcji krokwiowo-zrębowej pokryte gontem, deskami lub blachą. Wejście do szopy znajduje się w ścianie frontowej w szczycie, zamykane jest drewnia-

nymi drzwiami na kutykach zawiasach z metalową zasuwą lub metalowym skoblem. Wnętrze szopy jest skromne – stanowi je klepisko, na którym brakuje legowiska i paleniska, jedyne wyposażenie to pniak służący dawniej jako stół, a na ścianach haki (obecnie wykonane z gwoździ). W stropie znajdują się 3–4 belki służące kiedyś do przechowywania siana na tzw. strychu, w ścianach brak okien (Zawiejska 1986; Łach 2010).

Wszystkie budowle na obszarze Beskidu Małego posiadają zbliżoną kubaturę 12 m³. Fundamenty o wymiarach 3 na 4 metry tworzą bloki piaskowca istebniańskiego, pozyskanego z pobliskich wychodni skalnych. Kamienne bloki ułożone są szczelnie bez zaprawy murarskiej na wysokość od 0,5 do 1,5 metra. Przestrzeń między blokami w większości nie są niczym wypełnione. Grubość murów wynosi około 30–40 cm. Na kamiennych fundamentach osadzone są drewniane, ociosane belki, zakładane jedna na drugą. Końce belek są albo równe ze zrębem, albo lekko wypuszczone do około 15 cm.

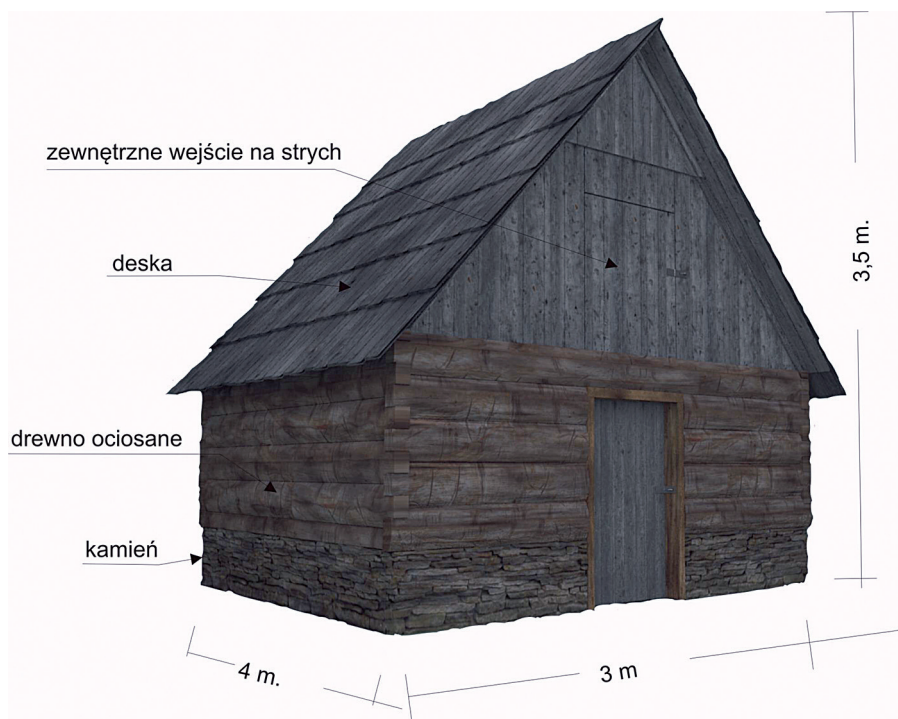
Z prowadzonych obserwacji wynika, iż w regionie występują dwa typy konstrukcyjno-architektoniczne szop. Pierwszy typ to kamienna szopa o fundamentach i ścianach zbudowanych z kamienia ułożonego ciasno jeden na drugim, na których osadzony jest drewniany dach (ryc. 3). Obiekt nie posiada okien oraz dymnika. Wejście na strych znajduje się po drugiej stronie ściany szczytowej, na poziomie gruntu, gdyż obiekt wpuszczany jest w skarpe terenową, która tworzy trwałą podstawę – fundament jednej z czterech ścian.

Ryc. 3. Schemat konstrukcyjno-architektoniczny kamiennej szopy
 Fig. 3. Construction scheme of architecture of a stone shed

Drugi typ to szopa określana jako drewniano-kamienna, konstrukcji krokwiowo-zrębowej. Charakteryzuje się występowaniem kamiennych fundamentów do wysokości około 1 metra, na których osadzone są drewniane bale przykryte dachem z desek, gontu lub blachy (ryc.4). W tym typie wyróżnia się podtyp: niskozrębowy (do 4 belek zrębowych) i wysokozrębowy (do 8 belek zrębowych). Podobnie jak w wypadku pierwszego typu są to obiekty jednoizbowe nieposiadające również otworów okiennych oraz dymnika. Szopy mają jednak strych, do którego można dostać się za pomocą drabiny od zewnątrz.

Szopy były lokowane najczęściej w linii drzew otaczających polanę w pobliżu źródła wody znajdującego się od około 30 do 150 metrów. Przy obiekcie sadzono drzewa, najczęściej buki i świerki chroniące przez wiatrem.

Ryc. 4. Schemat konstrukcyjno-architektoniczny szopy drewniano-kamiennej
 Fig. 4. Construction scheme of architecture of a wooden-stone shed

Obecnie zachowane szopy regionu Beskidu Małego pochodzą z przełomu XIX i XX wieku. Z relacji Jana Satławy z Okrajnika wynika, iż kamienne szopy na Przykrzycy liczą od 90–120 lat. Natomiast szopy (głównie drewniano-kamienne) masywu Czupła wg Antoniny Wróblewskiej mają około 70–90 lat. Obecnie stanowią własność prywatną o funkcjach gospodarczych, jednak można mówić o ich zaniku.

Skomplikowane badania terenowe pozwoliły na zebranie unikatowej dokumentacji obiektów polaniarskich w liczbie 34. Szopy polaniarskie w regionie Beskidu Małego zlokalizowane są na wysokościach od 440 m n.p.m. do 800 m n.p.m., w większości na polanach stokowych, śródleśnych o ekspozycji południowej w niedużej bliskości źródła wody. Stan techniczny większości obiektów jest bardzo zły, są to ruiny w formie kamiennych fundamentów oraz ścian. Kilka obiektów (sześć) jest w dobrym stanie technicznym i nadal pełni rolę magazynów. Natomiast trzy obiekty obecnie zostały przebudowane i dostosowane do pełnienia innych funkcji, m.in. funkcji wypoczynkowych. Z analizy danych funkcji obiektów polaniarskich Beskidu Małego wynika, iż w większości są to szopy typu fenile (magazynowe) – 29 obiektów, co stanowi 85 % całości zabudowy, 2 szopy inwentarskie (6%) oraz 3 koliby (9 %). Analiza układu przestrzennego polany wraz z zabudową pozwoliła na wyróżnienie 2 typów ułożenia obiektu lub obiektów względem polany. Najczęściej szopy występują pojedynczo na skraju polany stokowej, orientowanej w kierunku południowym lub północnym, natomiast rzadko na polanach grzbietowych, w odległości od 30 do 150 metrów od źródła wody. Polany zakładane były na różnicowanych wysokościach od 420 do 990 m n.p.m., w odległości od 1 do 2,5 godzin marszu od wsi (Łach, Musiał 2015).

MOŻLIWOŚCI WYKORZYSTANIA PASTERSKIEGO DZIEDZICTWA DLA TWORZENIA OFERTY TURYSTYCZNEJ

Beskid Mały leży na granicy dwóch krain historyczno-geograficznych: Śląska i Małopolski. Zamieszkuje go ludność nizinna – Lachy oraz góralska – Górale: głównie Żywczacy oraz Babiogórcy i Kliszczacy. Takie rozróżnienie ma obecnie znaczenie głównie historyczne, wymienione grupy różniły się między sobą gwarą, strojem, muzyką, obrzędami, lokalnymi zwyczajami i budownictwem. Niektóre granice pomiędzy sąsiadującymi ze sobą regionami są dzisiaj bardzo trudne do wytyczenia. Właściwie już co najmniej od przełomu XIX i XX wieku różnice te zatarły się na całym pograniczu lachowsko-góralskim, a zwłaszcza na interesującym nas obszarze. Silna ekspansja stroju lachowskiego (postrzeganego jako bardziej zamożny), a następnie unifikacja ubiorów miejskich i wiejskich doprowadziły do całkowitego zaniku stroju ludowego na obszarze Beskidu Małego. Obecnie jednak ludzie poszukują swojej tożsamości, swoich korzeni kulturowych, czego wyrazem są między innymi licznie powstające na tym terenie materialne świadectwa stylu regionalnego w formie architektonicznej: drewniane karczmy, drewniane stylowe domy, stylowe szyldy z ornamentyką regionalną oraz niematerialne – kulturowe świadectwa tożsamości regionalnej w formie stowarzyszeń miłośników ziemi, np. międzybrodzkiej, kół gospodyń oraz zespołów folklorystycznych. Niestety, postępujące, nieuniknione zacieranie się odrębności kulturowych

między Góralami i Lachami sprawiło, iż dzisiaj możemy mówić już tylko o tworzeniu wtórnego folkloru i o wtórnym poszukiwaniu korzeni. Ponowne wprowadzenie wypasu szalaśniczego na obszarze Beskidu Małego w Rzykach, podyktowane stworzeniem atrakcji turystycznej dla stacji narciarskiej Czarny Groń, może stać się przyczynkiem do działań związanych z tworzeniem kolejnego ognia koncepcji Szlaku Kultury Wołoskiej zwanego „Szlakiem Wołoskim”, ze względu na powiązanie z dawną kulturą wołoską. Koncepcja projektu, którego inicjatorami są: Wiejski Ośrodek Kultury w Ochotnicy Górnej, Oddział Związku Podhalań z Ochotnicy Górnej, Instytut Architektury Krajobrazu oraz Gminy Ośrodek Kultury w Istebnej zakłada wytyczenie szlaku turystyki kulturowej, prezentującego w równowadze z wartościami naturalnymi dziedzictwo kulturowe osadników wołoskich. Misją koncepcji jest sublimacja turystyki karpackiej, budowanie i promowanie zrównoważonej turystyki, opartej na humanitarnych i ekologicznych wzorcach, będącej narzędziem aktywnej ochrony naturalnych i kulturowych zasobów Karpat, nie zaś ich bezwzględnej eksploatacji. Szlak Kultury Wołoskiej prezentować ma dorobek kultury pasterskiej Wołochów (jednych z „Ojców Europy”, depozytariuszy i emisariuszy kultury gór, która umożliwiła zagospodarowanie Karpat od czasów średniowiecza) – kulturę, tradycje i obyczaje wypasu, budownictwo, rzemiosło, szlaki wędrówek migracyjnych. Prowadzić ma poprzez reprezentatywne krajobrazy, charakterystyczne dla pasterskiej gospodarki, m.in. hale, polany, szalasy pasterskie, infrastrukturę związaną z wypasem owiec – poidła, koszary, drogi, typowe centra osadnicze w dnie dolin i na zboczach gór. Wszystkie te elementy są źródłem tożsamości, których zachowanie tworzy równowagę pomiędzy kultywowaniem historycznych odrębności a współczesnym dziedzictwem kultury. Na dzień dzisiejszy jest to jedyna inicjatywa mogąca zachować dziedzictwo kulturowe mieszkańców regionu Beskidu Małego, chroniąc ją przed komercjalizacją i konsumpcją zwłaszcza turystyczną. Zainteresowanie mieszkańców oraz społeczników ochroną dziedzictwa rolno-pasterskiego i pasterskiego może przyczynić się do zachowania już mało czytelnych granic kulturowych zarówno materialnych, jak i duchowych w krajobrazie (fot. 2, 3).

PODSUMOWANIE

Pastersko-rolne (polaniarskie) dziedzictwo Beskidu Małego genezy wołoskiej jest niewątpliwie nowo odkrytym przedmiotem badawczym. Przedstawienie form gospodarki polaniarskiej regionu, z jej uwarunkowaniami przyrodniczymi i kulturowymi, pozwala na zbudowanie podstawy do tworzenia szlaków kulturowych i związanych z nimi atrakcji turystycznych opartych na bogatej, zróżnicowanej kulturze góralskiej. Istnieje zatem potrzeba prowadzenia dalszych prac etnogeograficznych skupiających się na analizie genezy, struktury i funkcji krajo-

Fot. 2. Krajobraz rolno-pasterski Kozubnika oraz wschodniego grzbietu Hrobaczej Łąki z lat 30. XX wieku. Na pierwszym planie rolnicze zagospodarowanie Kozubnika. W tle pasterskie polany Żarnówki Małej, w tym polana Kosarzyska oraz polana Sadliki

Photo 2. The agro-pastoral landscape of Kozubnik and the eastern ridge of the Hrobacza Meadow from the 1930s. In the first plan the farming, development of the Kozubnik. In the background pasture glades of Żarnówka Mała, including the glade of Kosarzyska and the glade of Sadliki

Fot. 3. Krajobraz rolno-pasterski Kozubnika oraz wschodniego grzbietu Hrobaczej Łąki z początku XXI wieku (2013 r.) – widoczny zanik granicy

Photo 3. The agro-pastoral landscape of Kozubnik and the eastern ridge of the Hrobacza Meadow from the beginning of the 21st century (2013) – visible disappearance of the border

brazów pastersko-rolnych na obszarze średnich i niskich gór pasma karpackiego. Stworzenie kolejnego ogniwa – części „Szlaku kultury wołoskiej” może być ważnym wyzwaniem dla oferty turystycznej, jednak należy pamiętać nie tyle o zależnościach technicznych, lecz o etycznych. Wypromowanie oferty kulturowej mającej dużą wartość autentyczności wymaga jeszcze dalszych badań nad zasobami kulturowymi tego tak silnie zróżnicowanego regionu.

BIBLIOGRAFIA

- Czulak M., 2009: *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne w Międzybrodziu Bialskim*, Wyd. Towarzystwo Miłośników Międzybrodzia, Międzybrodzie Bialskie.
- Dobrowski K., 1938: *Badania nad ugrupowaniami etnograficznymi w Karpatach Zachodnich*, [w:] *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 42, nr 5, Kraków.
- Dobrowski K., 1970: *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych, typologia wędrowek pasterskich od XIV do XX wieku*, [w:] W. Antoniewicz, *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 8, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 98–120.
- Gudowski J., 2001: *Pasterstwo na Huculszczyźnie – gospodarka, kultura, obyczaj*, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa.
- Hołub-Pacewiczowa Z., 1930: *Z badań nad pasterstwem karpackim i alpejskim*, „Wierchy” t. 8, Wyd. Towarzystwo Tatrzańskie, Kraków, 89–121.
- Jędrysiak T., 2008: *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kaczmarczyk Z., 1933: *Przyczynki do gospodarki halnej w XVIII wieku w Państwie Łodygowickim*, t. 32, wydanie 34, Wyd. Lud.
- Komoniecki A., 1704: *Chronografia albo dziejopis żywiecki*, Opracowanie: Grodzicki S., Dwornicka I., W ramach Pracowni Wydawnictw Źródłowych Instytutu Historyczno-Prawnego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wyd. Towarzystwo Miłośników Ziemi Żywieckiej, Żywiec 1987.
- Kopczyńska-Jaworska B., 1950/51: *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*, Prace i materiały etnograficzne, t. VIII–IX, Wyd. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Łódź–Lublin, 155–217.
- Kopczyńska-Jaworska B., 1961: *Wędrowki pasterskie w Beskidzie Śląskim*, *Etnografia Polska*, t. V, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, 227–231.
- Kopczyńska-Jaworska B., 1962: *Szalaśnictwo w Karpatach Polskich w świetle prac zespołowych w roku 1960*, Czas. Etnografia Polska, t. VI, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wyd. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, 321–329.
- Kostrowicki A. S., 1991: *Świat zwierzęcy*, [w:] L. Starkel (red.), *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, Wyd. PWN, Warszawa.
- Leszczycki S., 1932: *Szalaśnicy kamienne Beskidu Małego*, „Wierchy” t. 10, 120–123.
- Łach J., 2010: *Kamienne szopy pasterskie jako ginący element krajobrazu Beskidu Małego*, Czasopismo Wyd. Wierchy, t. 76, Kraków.
- Łach J., Musiał M., 2015: *Przeszłość i znaczenie tradycji dla współczesnego oblicza kulturowego góralszczyzny Beskidu Małego – zapis w krajobrazie*, Wyd. Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Matuszkiewicz W., 1999: *Szata roślinna*, [w:] L. Starkel (red.), *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, Wyd. PWN, Warszawa.
- Mikołajski J., Sołtysik J., 1994: *Beskid Mały latem i zimą*, Przewodnik, Wyd. Colgraf-Press, Poznań.

- Mikos von Rohrscheidt A., 2008: *Turystyka kulturowa – fenomen, potencjał, perspektywy*, Wyd. Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Menedżerska Milenium, Gniezno.
- Moszyński K., 1967: *Kultura ludowa Słowian. Kultura materialna*, t. 1, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Moszyński K., 1996: *Ludy pasterskie ich kultura materialna oraz podstawowe wiadomości o formach współżycia zbiorowego, o wiedzy, życiu religijnym i sztuce*, Wyd. Pro-Filia, Uniwersytet Śląski, Cieszyn.
- Musiał M., 2010: *Śladami kultury góralskiej w Beskidzie Małym*, Wyd. Drukarnia Drukpress s.c., Andrychów.
- Richling A., Ostaszewska K., 2006: *Geografia fizyczna Polski*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Sosnowski K., 1925: *Beskid Mały*, „Wierchy”, t. 3. Lwów.
- Stachura P., 1998: *Międzybrodzie Bialskie – dzieje i obyczaje*, Wyd. Księży Sercanów SCJ, Kraków, 315.
- Szafer W., 1959: *Geobotaniczny podział Polski, Szata roślinna Polski*, Wyd. PWN, Warszawa.
- Środulska-Wielgus J., Błachut Z., Wielgus K., 2009: *Eksploracja przestrzeni historycznej Gorców dla potrzeb turystyki kulturowej*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 12, Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne, Sosnowiec, 233–247.
- Truś R., 2008: *Beskid Mały. Przewodnik*, Wyd. Rewasz, Pruszków.
- Zawiejska E., 1986: *Budownictwo pasterskie w Beskidzie Żywieckim*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna, nr 26, Łódź.
- Ząbek M., 2001: *Góry a kultura ludów górskich*, [w:] J. Gudowski (red.), *Pasterstwo na Huculszczyźnie, gospodarka, kultura, obyczaj*, Wyd. Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wyd. Dialog, Warszawa 2001.

SUMMARY

The article presents the cultural heritage of old and in addition forgotten agricultural-pastoral economy of the Little Beskid entwined in the landscape of the Polish Carpathians range. Abundance of natural and cultural qualities of this underexposed region qualifies it as an area of particular tourist interest in the Western Carpathians. Recognising of vanishing pastoral landscape and cultural qualities allows to preserve the old heritage of shepherds' economy, thereby protecting it from commercialization of tourist services and contributing to the formation of local identity. Shepherds' and agro-shepherds' architecture found in the Little Beskid is referred to as a great ethnographic originality and, in the course of further research, can become a significant link in the project of cultural trail "Wallachian Trail" demonstrating interesting genesis of highlanders (*górale*) of the Carpathians range.